УДК 070 : 159.922.4 (=161.2) *Ю. М. БЛАЖЄЄВСЬКА*

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Аналізуються розвиток поняття «національний характер», специфіка тлумачення цього феномену вітчизняними та зарубіжними науковцями. Досліджується проблема національного характеру українців, еволюція поглядів учених на питання національного характеру.

Ключові слова: *публіцистика, національний характер, українці.*

Анализируются развитие понятия «национальный характер», специфика толкования данного феномена отечественными и зарубежными учеными. Исследуется проблема национального характера украинцев, эволюция взглядов ученых на вопросы национального характера.

Ключевые слова: *публицистика, национальный характер, украинцы.*

The evolutoion of the concept of «national character» is analyzed, the specificity of the interpretation of this phenomenon by native and foreign researchers is studied. The problem of national character of Ukrainians, the evolution of the views of scientists on these issues are investigated.

Key words: *publicism, national character, Ukrainians.*

Дослідження проблем національної ідентичності нині є актуальним для багатьох соціально-гуманітарних дисциплін: філософії, соціології, філології, культурології, психології, етнології, журналістики та ін. Особливого значення ці питання набули зі здобуттям Україною незалежності, коли постала необхідність переорієнтації національної свідомості, створення нових орієнтирів та переосмислення національних проблем.

Об'єктом цього дослідження є український національний характер. Предмет дослідження — специфіка тлумачення феномену національного характеру в працях вітчизняних і зарубіжних учених.

Мета статті — розкрити варіанти осмислення проблем національного характеру українців.

Питання національного характеру здавна викликало неабиякий інтерес серед дослідників. Перші спроби визначення рис національного характеру були зроблені задовго до нашої ери. Ще Геродот, Гіппократ, Тацит, Пліній, Ксенофонт, Платон, Арістотель, Страбон намагалися виявити різницю між народами, ідентифікувати особливості характеру. Питання національної ментальності хвилювали Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лебона, М. Бердяєва, А. Інкелеса, Д. Левінсона та ін.

Сучасний український дослідник П. Гнатенко визначає «національний характер» як «сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі,

традиціях, звичаях, обрядах» [3, с. 6]. І. Грабовська так тлумачить поняття «національний характер»: «темперамент, душа, психологія, вдача певної соціальної чи етнічної єдності в поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі» [4, с. 58]. Під національним характером найчастіше розуміють притаманний представникам конкретної нації набір основних особистісних ознак.

Питання національного характеру першими почали досліджувати З. Фрейд та К. Юнг. Австрійський психолог Зигмунд Фрейд довів, що людська психіка складається зі свідомої та підсвідомої сфер, серед яких визначальну роль відіграє підсвідома. Швейцарський психіатр Карл Юнг увів до наукового обігу поняття «груповий менталітет», або «колективне підсвідоме». Згідно з теорією Юнга, люди народжуються із психічною спадковістю — своєрідними інстинктами, які складаються з архетипів (їх породжує підсвідоме), що визначають нашу поведінку та досвід. Утопічну концепцію розуміння нації, яку обґрунтували представники німецького романтизму (І. Гердер, Вільгельм та Фрідріх Шлегелі, Якоб та Вільгельм Грімми) й історичної етнопсихології (М. Лацарус, Х. Штейнталь), дослідники також уважають важливими чинниками розвитку вчення про національний характер. На думку представників німецької школи психології народів у середині XIX ст., національний характер проявляється у властивих народові ознаках життя, мові, релігії, мистецтві, культурі. Так, учені зазначили, що в представників одного народу є спільні бажання, нахили, почуття, але саме «народний дух» об'єднує людей в одне ціле. До проявів народного духу належать мова, традиції, пісні, вдача тощо. Через деякий час цю концепцію розкритикував В. Вундт, наголосивши на тому, що слід відрізняти індивідуальну психологію від колективної, народної [1, с. 37].

Виникнення активних досліджень українського національного характеру науковці пов'язують із німецьким романтизмом. На українську суспільну думку значною мірою вплинули філософські погляди І. Гердера, який зазначав, що людство існує, передусім, у національних проявах. На думку вченого, кожна нація є самобутньою та неповторною, а народна поезія якнайкраще розкриває особливості народного духу.

Деякі українські вчені (такі, як А. Швецова [18], В. Янів [20]) уважають, що перші спроби дослідити риси характеру українців були здійснені ще за часів Київської Русі (початок XII ст.). Так, «Повість временних літ», на їхню думку, — яскравий приклад твору, де чітко простежуються риси характеру слов'янських племен: «… усі ці племена мали свої звичаї і закони, своїх батьків, кожен свій норов і побут» [15, с. 10].

Загалом формування національного характеру відбувається протягом усього етногенезу народу. І. Федорченко [16] виокремлює три етапи цього процесу.

1. Племінний (з V ст. до IX–X ст.) — становлення й розвиток праукраїнських племен та особливостей їх взаємодії зі світом.

2. Власне етнічний (з IX–X ст. до XVI–XVII ст.) — становлення та розвиток типової з етнічної точки зору поведінки українців-русинів.

3. Національний (із XVI–XVII ст. і триває донині) — становлення і розвиток власне українського національного характеру.

Слід зазначити, що історичні умови, в яких відбувався розвиток України, відбилися на формуванні національного характеру українців, національної ідеї, ментальних особливостей народу. Вигідне геополітичне положення України завжди викликало бажання сусідніх держав господарювати на наших землях. Протягом тривалого часу Україна перебувала під владою різних держав: Росії, Польщі, Литви, Австро-Угорщини. Без сумніву, панування інших держав не минуло безслідно: зі встановленням нової влади відбувалася зміна всього способу життя українців, соціального устрою, політичних, економічних і культурних умов; виникали суспільно-політичні, революційні рухи, повстання, різноманітні організації, головна мета яких полягала у відродженні національної свідомості українського народу, зміні влади, утворенні самостійної, сильної та незалежної держави. До складу численних угруповань входили відомі українські письменники, культурні, політичні та громадські діячі, які друкували брошури та книги, що згодом стали «золотим» фондом української літератури та публіцистики й предметом багатьох досліджень з літературознавства, соціології, філософії, політології, культурології, журналістикознавства й інших дисциплін.

Вагомий внесок у розвиток української національної психології зробили вітчизняні філософи та поети середини XVIII — початку XX ст. — Г. Сковорода, Т. Шевченко й І. Франко. Цим питанням цікавилися також М. Боришевський, Д. Донцов, М. Костомаров, А. Кульчицький, М. Кушнір, Ю. Липа, В. Липинський, І. Мірчук, І. Нечуй-Левицький, Є. Онацький, Л. Ребет, Ю. Русов, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський, В. Янів, Я. Ярема та ін.

Г. Сковорода запевняв, що кожна людина має пізнавати себе за допомогою пізнання свого народу. Тільки такий підхід може стати запорукою успішного розвитку нації: «Кожен повинен пізнати народ і в народі пізнати себе. Якщо ти українець, будь ним… Ти француз? Будь французом. Татарин? Татарствуй! Все добре на своєму місці і своєю мірою. І все прекрасне, що чисте, природне, тобто непідробне» [6].

Т. Шевченко також звертався до питання національного характеру. Його збірка поезій «Кобзар» набула неабиякої популярності серед українців і відіграла важливу роль у розвитку національної свідомості українського народу. 1892 р. засновано Братство тарасівців, учасники якого дали клятву «всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря» [8]. Нація, згідно з Т. Шевченком, — це група людей, об'єднаних, передусім, спільним

походженням, історичною долею, територією, мовою, дотриманням і знанням культурних елементів життя, самоусвідомленням та самовизначенням своєї національної ідентичності, національним формовиявом поняття «Батьківщина» [19].

Філософська поетика Т. Шевченка позначена проблемами націосвідомості: автор порушує питання специфіки національної культури, самоідентифікації українського народу.

Серед особливостей характеру українського народу називають «кордоцентризм» (від лат. «кордос» — серце), тобто перевагу ірраціонального розуміння дійсності (серцем, душею) над раціональним (логікою). Т. Шевченко, як і багато інших українських митців (І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький та ін.), поділяв думку про те, що українцям необхідно врегулювати баланс розумового й емоційного, — це сприятиме подоланню вад українського народу, таких як надмірна емоційність, незібраність, брак дисципліни, на відміну, зокрема, від німців. Слід зазначити, що Т. Шевченко, як і М. Костомаров, обґрунтував образ української нації (тільки в поетичній формі) як ідеальний фактор буття. Шевченкове «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» — яскравий приклад поєднання національного та загальнолюдського.

Одним із представників Братства тарасівців був М. Міхновський (1873-1924). Його погляди певною мірою стали фундаментом розвитку української національної ідеї в політичному аспекті. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, М. Міхновський не лише виражав загальнонаціональні погляди, а й визначив і обґрунтував власне бачення національних питань і проблем національної державності, використовуючи вже розроблені теорії, втілював свої погляди в життя. «Самостійна Україна» — головна праця ідеолога української самостійності та співзасновника Революційної української партії (РУП) М. Міхновського стала програмою для революції 1917 р., а також сформувала національну ідею та самосвідомість мільйонів українців. М. Міхновський був чи не першим громадським діячем, хто висловив достатньо радикальну думку: «необхідно боротися проти Росії як проти ворога української державності» [13].

Одну з перших спроб осмислити явище характеру нашого народу здійснили представники Кирило-Мефодіївського братства. Так, М. Костомаров у праці «Дві руські народності» (1861) ґрунтовно охарактеризував внутрішній світ українців, порівнюючи його з російським світобаченням. М. Костомаров уважав, що особливості характеру народу залежать від історичних умов, а також від географічного положення: «Певна річ, що ґеоґрафічне положення було першою причиною того, що витворилися між людьми ріжниці народностей узагалі» [11].

Іншою важливою працею стосовно питань своєрідності українського національного характеру є дослідження М. Костомарова

«Слов'янська міфологія» (1847), у якій автор подає тлумачення характеру народу та його світогляду на основі народнопоетичної символіки. Науковець виокремив три головні сфери світобачення співвітчизників: духовну, історичну та суспільну. Духовна — ставлення до Бога та природи, історична — погляди на минуле й історію, суспільна — оцінка особливостей суспільних відносин у різні епохи. Цей підхід дозволив дослідникові простежувати мінливість т. зв. «символів» українського національного характеру в різні часи: починаючи з козака (воїна, захисника), який поступається образові чумака, і до селянина, котрий уособлює тотальну втрату минулої відваги та войовничості. Таким чином, саме М. Костомаров був одним із перших, хто констатував такі провідні риси українців, як індивідуалізм, чуттєвість, замилування природою тощо.

Про створення нової ментальності та національного характеру українців говорив І. Франко. У 1890 р. в Галичині за ініціативи І. Франка та М. Павлика створено першу в Україні Русько-українську радикальну партію (РУРП) [9]. На ідею створення партії вплинули погляди М. Драгоманова. І. Франко у своїй творчості закликав український народ обрати свободу, національну суверенність, будувати власну міцну та незалежну державу.

Важливий внесок у розвиток концептуальних засад українського національного характеру зробив П. Куліш, який уважав основою нації народну масу, а найяскравішим виразником та носієм української «душі» — українського селянина. Усамітнення і зосередженість українців, замилування природою, особливу сердечність та виражені жіночі засади культури мислитель пояснював звичаєм християнської моралі, духовно-культурною традицією народу, своєрідним способом господарювання. П. Куліш указував на важливість «етнографічної» точності в художньому мистецтві. Вона, на його думку, надає можливості достеменно розкрити суттєві риси національної вдачі співвітчизників.

Фундаментальним внеском у розвиток української етнопсихологічної науки стали також дослідження О. Потебні (1835-1891) про єдність свідомості, мови та психіки народу. Учений зазначав, що базою формування народної психології є мова, адже саме вона зумовлює існування різних етнічних спільнот.

Як відомо, в радянський період проблема національної ідентичності та дотичні до неї питання націєтворення «знаходилися під тінню звинувачень у буржуазному націоналізмі» [10]. У цей час формувався збірний образ соціалістичної людини, громадянина СРСР, який не має власних національних особливостей та рис національного характеру. Тоді національні питання порушували, передусім, українські дослідники з діаспори. Зі здобуттям Україною незалежності їхні праці почали досліджувати сучасні науковці. Важливим є внесок у процес дослідження українського національного характеру

й етнопсихології українців, який здійснили такі учені з діаспори: Ф. Вовк («Студії з української ментальності та антропології», Прага, 1927), Д. Донцов («Дух нашої давнини», Прага, 1944), Ю. Липа («Призначення України», Львів, 1938), І. Мірчук («Світогляд українського народу», Прага, 1942), В. Петров («Походження українського народу», Регеноурд, 1947), Д. Чижевський («Головні риси українського світогляду в українській культурі», Подебради, 1940), В. Щербаківський («Формація української нації», Подебради, 1937), Я. Ярема («Українська духовність в її культурно-історичних виявах», Львів, 1935) та ін.

Д. Чижевський [17] акцентував на тому, що є три способи пізнання національного характеру: 1) дослідження народної творчості; 2) характеристика яскравих історичних епох, які пережив народ; 3) характеристика найяскравіших представників народу (П. Куліш, Г. Сковорода та ін.).

Використовуючи перший спосіб, автор виокремлює такі особливості українського характеру: емоціоналізм, сентименталізм, чутливість, ліризм, індивідуалізм, своєрідний український гумор, прагнення до «свободи», неспокій, рухливість, «тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм» [17, с. 20].

Підґрунтям історії Д. Чижевський уважає українську природу — степ, князівську добу та добу бароко. Степ викликає естетичне і релігійне почуття, філософічну свідомість, неспокій (адже він був відкритим для кочівників) [17, с. 20]. Епохи романтизму та бароко відбилися на українському національному характерові у формі «декоративності», «психічному авантюризмові» [17, с. 21].

Незважаючи на те, що на національний характер українців, на думку Д. Чижевського, вплинула історія, народний характер увібрав із великої кількості подій саме те, що відповідало його сутності [17]. Він зазначає, що національний характер не є цілісним. У кожній нації є різні психологічні та соціальні типи. Існують відмінності, зумовлені місцевими умовами буття нації, тому аналіз українського національного характеру є неповним і недетальним: «… риси є, на жаль, лише дуже загальні і без великого уточнення навряд чи можуть вважатися основою «характерології» українського народу» [17].

Спостерігаючи за яскравими представниками українського народу, Д. Чижевський підсумовує: українцям властива емоційність, «ухил до духовного усамітнення», «плюралістична етика» (індивідуальний етичний шлях), мир (як згода і гармонія), внутрішня гармонія, релігія, симпатія до інших націй (німців, італійців тощо) [17, с. 22 — 23].

Питання етнічної психології українського народу розглядав і Д. Донцов. У своїх працях він розширив концепцію національно-політичної самобутності держави, довів необхідність створення самостійної України, проаналізував національні проблеми та стратегічні

недоліки, серед яких передусім назвав геополітичне положення України (роздвоєність між Сходом і Заходом). На думку дослідника, українська нація культурно та ментально ближча до європейських країн, а не Росії чи «євразійського народу». Д. Донцов також стверджував, що головне для народу — його традиції: «Прив'язання до мови, віри, звичаїв, до ідеалів предків, їх моральних, релігійних, політичних, економічних і соціальних догм, вистражданих і викутих в огні змагань і переказаних прадідами внукам, — це прив'язання є фундаментом нації» [7]. Науковець зазначає, що традиції на кожному етапі розвитку суспільства були різними, що певною мірою ускладнює визначення орієнтирів для становлення національної ідентичності. Відтак, віра і патріотизм — невід'ємні складові формування національного характеру народу.

Ще один дослідник української ідентичності О. Кульчицький зосереджував свою увагу на чинниках творення національного характеру. До них, на думку вченого, належать: расові, географічні (геопсихічні — географічні чинники, які можуть формувати психіку людини), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні та глибинно-психічні (розгляд людини в глибинно-несвідомому психічному житті).

О. Кульчицький уважав, що степова смуга з великою амплітудою найвищих і найнижчих річних температур, із тривалими періодами сильних морозів і літніх спек певною мірою обмежують життєвий потенціал людини, оскільки не стимулюють до вияву постійної енергії та діяльності, а сприяють періодичним коливанням самопочуття і життєвого настрою [12, с. 70].

Думку О. Кульчицького поділяє Н. Григоріїв: «Великі простори України привчили українців до байдужості, пасивності, охлялості, недбалості: «до нас ще далеко», «ще встигнемо», «якось-то буде» [5]. При цьому ще античний філософ та історик Геродот у своїй «Історії» стверджував, що основною детермінантою міжкультурних відмінностей є природне середовище, в умовах якого проживають представники тих чи інших народів [2, с. 11]. Погляд Геродота стосовно впливу географічних детермінант (ландшафту та кліматичних умов) на психологічні особливості народу також поділяв інший відомий давньогрецький мислитель — Гіппократ.

Наведена вище думка актуалізувалася лише у XVIII ст. Французькі та німецькі філософи дійшли висновку, що не тільки географічні, а й соціальні детермінанти зумовлюють дух народу. Французький філософ Ш. Монтеск'є найважливішою серед географічних детермінант називав клімат, а соціальними детермінантами вважав історичне минуле народу, особливості правління державою, традиції та звичаї. Представник німецької філософії історії І. Гердер стверджував, що крім клімату і географічного положення, на специфіку рис характеру народу впливають виховання, стиль життя, історичні

умови і суспільний лад. Науковець зазначав, що народний дух проявляється в усній творчості цього народу. Саме поняття «народний дух» І. Гердер називав однією з ознак народу серед таких його характеристик, як фольклор чи мова [14].

Гідне місце серед дослідників національного самопізнання належить М. Грушевському, котрий проблеми національної самоідентифікації вивчав насамперед як історик. Вагомим внеском у національне відродження є праця «Історія України-Руси». У своїх працях учений важливу роль приділяв аналізові соціально-політичних особливостей українців порівняно із сусідами. У дослідженнях, створених М. Грушевським в еміграції, акцентується увага на тому, що саме земля і свобода для українців були основною метою, чинником формування народного права, моралі, світобачення, утворивши своєрідну релігію праці.

Підсумовуючи, можна зазначити, що дослідження проблем національного характеру має давню історію. Проблеми етнопсихології та національної ідентифікації привертали увагу ще античних учених, а нині є актуальними для багатьох науковців соціально-гуманітарних дисциплін. Виникнення досліджень українського національного характеру вчені пов'язують із німецьким романтизмом. Багато видатних дослідників, громадських діячів і письменників зверталися до питання українського національного характеру. Учені досліджували цей феномен з різних концептуальних позицій за допомогою аналізу мови, історії, культури, традицій, народної творчості тощо.

Під поняттям «національний характер» зазвичай розуміють притаманний певній нації набір основних особистісних рис. Науковці виокремлюють такі чинники формування національного характеру, як географічні, історичні, соціальні, культурні тощо. Провідними рисами українського національного характеру вчені зазвичай вважають індивідуалізм, «кордоцентризм», прагнення до свободи, емоційність, пасивність, байдужість, релігійність, любов до природи та ін. Складні історичні умови, тривалий період бездержавного розвитку, боротьба українців за незалежність, у яких формувалася українська нація, суттєво вплинули на національний характер, особливості національної ідеї та специфіку ментальності українського народу.

Саме тому подальшого дослідження потребують такі питання, як історія розвитку поняття «національний характер», еволюція поглядів учених на проблеми етнопсихології, а також національний характер українців у працях вітчизняних публіцистів.

Список літератури

1. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. — М. : ЭКСМО–Пресс; СПб. : Terra Fantastica, 2002. — 864 с.
2. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот; переклад А. О. Білецького. — К. : Наукова думка, 1993. — 576 с.

3. Гнатенко П. Український національний характер / П. Гнатенко. — К. : Док-К, 1997 . — 116 с.
4. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. — 1998. — №5. — С. 58–70.
5. Григоріїв Н. Українська національна вдача / Н. Григоріїв. — Вінніпег, 1941. — 61 с.
6. Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.skovoroda.org.ua/. — Назва з екрана.
7. Донцов Д. Дух наших традицій / Д. Донцов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : chtyvo.org.ua // Dukh_nashykh_tradytsii.doc.— Назва з екрана.
8. Енциклопедія українознавства: у 10-х томах / Під ред. В. Кубійовича. — Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954–1989. — 4016 с.
9. Історія України: підручник // Кормич Л., Багацький В. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Алерта, 2006. — 412 с.
10. Каганов Ю. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації / Ю. Каганов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/31/kaganov.pdf. — Назва з екрана.
11. Костомаров М. Дві руські народности / М. Костомаров [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html. — Назва з екрана.
12. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://etno.uaweb.org/lib/kulczycki.html.— Назва з екрана.
13. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. — К. : Діокор. — 2002 — 80 с.
14. Павленко В. Етнопсихологія: навч. посібник / Павленко В., Таглін С. — К. : Сфера, 1999. — 408 с.
15. Повесть временных лет / Подг. текста, перевод, статьи и ком. Д. Лихачева. — СПб : Наука, 1999. — 667с.
16. Федорченко І. Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади / І. Федорченко // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: українознавство. Вип. 11. — К., 2007. — С. 17— 20.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К., 1992. — 230 с.
18. Швецова А. Національний характер як феномен культури / А. Швецова. — Сімферополь : Таврія, 1999. — 264 с.
19. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://litopys.org.ua/shevchenko/shev1.htm.— Назва з екрана.
20. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. — Мюнхен : Cirero, 1993. — 220 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.